

LES IL·LUSTRACIONS DEL MANUSCRIT VAT. LAT. 5730 I LA SEVA RELACIO AMB ALTRES PRODUCCIONS CATALANES DE L'ENTORN DEL 1100¹

ANNA ORRIOLS I ALSINA
Universitat Autònoma (Barcelona)

SUMARI

1. Descripció del manuscrit.- 2. Aspectes iconogràfics i formals.- 3.
Conclusió.

A la Biblioteca Apostolica Vaticana es conserva, sota la signatura Lat. 5730, un manuscrit il·lustrat d'època romànica i de procedència catalana. Es tracta d'un *Comentari a les Epístoles de sant Pau*, atribuït a Sant Agustí². El manuscrit fou donat a conèixer per l'eminent historiador i bi-

¹Aquest estudi ha estat realitzat en bona mesura en virtut de la beca atorgada per la Fundació Caixa de Barcelona (Convocatòria d'ajuts a la Recerca 1989. Àmbit Patrimoni Històric Arqueològic). També vull fer constar el meu agraïment al professor Joaquín Yarza per la seva atenció en relació a aquest estudi.

²De fet, es tracta d'una obra apòcrifa, ja que la seva redacció no es deu al bisbe d'Hipona ni tampoc, com al mateix manuscrit s'insinua, a Pere de Trípoli, sinó a Florus de Lyon. Sobre aquesta qüestió, vegeu Dom Joseph LEMARIÉ, *Le Bréviaire de Ripoll. Paris, B.N. lat. 742. Étude sur sa composition et ses textes inédits*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat ("Studia et Documenta" 14), Montserrat 1965, pp. 28-30. L'autor fa un estudi paleogràfic comparatiu del Breviari i del manuscrit que ens ocupa i assenyalava la definitiva atribució del text a Florus de Lyon, segons ho demostren diversos estudis precedents (cf. nota 25 de Lemarié).

L'atribució a Pere de Trípoli també es recull a l'inventari manuscrit realitzat el 1627 per A. RANALDI, *Inventarium Manuscriptorum Latinorum Bibliothecae Vaticanae. Tomus Sextus*, pàg. 217.

En relació amb això, desitjo que consti el meu agraïment al doctor Manuel Mundó per la indicació que em féu del parentiu paleogràfic existent entre el breviari conservat a París i el manuscrit que aquí s'estudia.

³Anuario de Estudios Medievales", 24 (1994)

bliotecari, que seria prefecte de la Biblioteca Vaticana, Anselm Albareda³. A partir de llavors hom inclogué en estudis globals sobre manuscrits il·lustrats catalans del període, on les referències eren forçosament breus i les aportacions poques⁴. Fins a dates relativament recents hom no retornaria al seu estudi⁵.

Actualment sembla haver-hi acord en atribuir el manuscrit a la primera meitat del segle XII, malgrat que en principi se'l va fer de la centúria anterior⁶. En canvi, és del tot unànime l'opinió de considerar-lo ripollès

³ Anselm Maria ALBAREDA, *Els manuscrits de la Biblioteca Vaticana Reg. Lat. 123, Vat. Lat. 5730 i el scriptorium de Santa Maria de Ripoll*, "Catalonia Monastica" I (1927), pp. 23-96 i 326-330 (Miscel·lània documental). Aquest va ser el primer estudi i descripció de l'obra. Encara avui (ja ho feia Albareda als seus, vid. pàg. 71) s'espera l'aparició del volum dels *Codices Vaticani Latini* (en curs de publicació) que inclogui aquest manuscrit.

⁴ Josep GUDIOL I CUNILL, *Els Primitius. Tercera part. els llibres il·luminats* ("La Pintura Medieval Catalana" III), Barcelona 1955, pp. 115-117 (que li dona erròniament la signatura 5780). Pere BOHIGAS, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Contribución al estudio de la historia de la miniatura catalana*, vol. I, *Período románico*, Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1960, p. 60 i fig. 20 (p. 59). ID., *Les derniers temps de l'enluminure romane en Catalogne: la transition en gothique*, "Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa" 5 (1974), p. 42. Cal afegir a aquests estudis l'anàlisi comparativa que en fa des del punt de vista codicològic LEMARIÉ (vid. nota 1).

⁵ Ha estat Maria Eugènia IBARBURU qui, arran dels seus estudis sobre els escriptors de Vic i Ripoll, ha analitzat les il·lustracions del Comentari, més profundament que no ho féu en el seu dia Albareda, tot definint-ne el context estilístic i incidint en alguns aspectes iconogràfics, vid. M.E. IBARBURU ASURMENDI, *Expositio Epistolarium [sic] Pauli Apostoli, de Sant Agustí, a El Ripollès* ("Catalunya Romànica" X), Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1987, pp. 328-332. Posteriorment a: id., *La miniatura romànica catalana. Los scriptoria de Ripoll y Vic*, Tesi doctoral microfitxada, Universitat de Barcelona 1988, vol. I, pp. 293-313.

Poc abans, però, Núria de DALMASES i Antoni JOSÉ I PITARCH (*Els inicis i l'art romànic. S. IX-XII* ("Història de l'Art Català" I), Edicions 62, Barcelona, 1986, pp. 267-269 - cito per la segona edició, del 1988-) hi dedicaven unes pàgines on relacionaven les il·lustracions del Vat. lat. 5730 amb les d'altres manuscrits catalans. I cal tenir presents les referències que hi fa A.M. MUNDÓ a les dues erudites i utilíssimes visions panoràmiques que són *Importación, exportación y expoliaciones de códices en Cataluña (siglos VIII al XIII)*, al *Coloquio sobre circulación de códices y escritos entre Europa y la Península en los siglos VIII-XIII. 16-19 septiembre 1982. Actas*, Universidad de Santiago de Compostela, 1988, pp. 87-134 (especialment 131-132) i *La cultura artística escrita*, al volum primer de "Catalunya Romànica" (*Introducció general*), Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1994, pp. 133-162 (especialment 145).

⁶ ALBAREDA, *op. cit.* (pp. 70 i 72), el considera de mitjan segle XI, datació que recollí GUDIOL (*Els primitius*, p. 115). Seria BOHIGAS (*La ilustración*, pàg. 60 i *Les derniers temps*, p. 42) qui avançaria la cronologia fins al primer quart del XII. M.E. IBARBURU també es mostrava partidària d'una data inclosa dins de la primera meitat del XII (*Expositio*, pp. 328 i 330-331; *La miniatura*, pp. 293 i 305), tot fent algunes puntualitzacions a partir de paral·lels que estableix i sobre els quals tornarem més endavant. DALMASES i JOSÉ (*Els inicis*, p. 269) prefereixen un marge entre finals de l'XI i principis del XII, tot semblant decantar-se per la data més alta. MUNDÓ (*Importación, exportación*, p. 131 i *La cultura artística escrita*, p. 145) el fa també del primer quart del XII.

d'ençà que així ho afirmà Albareda basant-se en el document que apareix copiat als fols. 233 v.-224 (els darrers del volum) i que recull una confirmació del monarca franc Lotari de les donacions fetes al monestir de Santa Maria de Ripoll l'any 982⁷.

A banda de les consideracions de caire cronològic i codicològic, el meu interès se centra principalment el vessant estilístic de les il·lustracions del Vat. Lat. 5730, especialment a partir de les semblances que presenta amb les de l'anomenat Beatus de Torí (Torino, Biblioteca Nazionale, ms. I.II.1), realitzat a Girona pels volts del 1100, tot seguint el model d'un de lleonès del 975 que ja es trobava aleshores a la ciutat, on encara avui es conserva, i de la qual pren el nom⁸.

Admeses les similituds existents entre un i altre manuscrit⁹, i abans d'analitzar les il·lustracions del de la Vaticana, ens encarem a la qüestió de l'*scriptorium*. Va quedar demostrat en el seu dia el naixement gironí del Beatus de Torí¹⁰. Pel que fa al Vat. lat. 5730, ja assenyalava el convenciment del seu origen ripollès per part de tots els autors que s'hi han referit. L'argument era la ja al·ludida transcripció d'un document de confirmació

⁷ALBAREDA el transcriu a *L'emperador Lotari confirma les donacions fetes al monestir de Sta. Maria de Ripoll*, com a miscel·lània documental que acompanya el seu estudi (*op. cit.*, pp. 326-330). Un mateix document aparegué transcrit a la *Marca Hispanica*, apèndix CXXXI, cols. 929-931, tot indicant-s'hi que s'havia copiat «ex chartulario monasterii Rivipullensis». La mà que l'ha copiat al Vat. Lat. 5730, tot i no ser cap de les que intervenen en el text de la resta del manuscrit, es considera contemporània a aquelles (Bohigas, però, precisa que és un xic posterior, *vid. La ilustración*, pàg. 60). Si existí alguna anotació acompanyant el text, ha desaparegut, atès que el fol. 234 apareix retallat, i se n'ha respectat només un quart que conté la part final de la transcripció. ALBAREDA (*ibid.*, p. 70), creu que és probable que amb això hom s'endugués la signatura i la data.

⁸Fou Bohigas el primer d'assenyalar les similituds existents entre els rostres dels personatges d'un i altre manuscrit, no pas a la seva obra de conjunt sinó en el breu excurs pronunciat als cursos de Cuixà (*Les derniers temps*, p. 42). Els autors que posteriorment han fet referència al manuscrit vaticà han insistit també sobre el tema (*vid. supra*, nota 5). Joaquín YARZA també se'n feia ressò, considerant l'existència d'estretes relacions entre ambdues obres (*La Miniatura Románica en España. Estado de la Cuestión*, "Anuario del Departamento de Teoría e Historia del Arte" (Universidad Autónoma de Madrid), II (1990), pp. 9-25). Recentment, A.M. MUNDÓ (*La cultura artística*, p. 145), assenyalava també aquest parentiu estilístic.

⁹M.E. Ibarburu les descriu detalladament en els seus estudis (*vid. supra*, nota 5), tot estenent els paral·lels als motius ornamentals.

¹⁰Sobre el Beatus de Torí, dues aproximacions recents són: Constanza SEGRE MONTEL, *I manoscritti miniati della Biblioteca Nazionale di Torino*, I, Molfese, Torino 1980, núm. 68 del catàleg, pp. 70-76, figs. 207-219 i lám. III), i Maria Eugènia IBARBURU ASURMENDI, *Beatus de Torí, a El Gironès. La Selva. El Pla de l'Estany* ("Catalunya Romànica" V), Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1991, pp. 131-141. Ambdós inclouen un estat de la qüestió sobre l'estudi del manuscrit.

de béns de l'abadia de Santa Maria de Ripoll que es troba al darrer foli del manuscrit vaticà. És prou sabut, però, que pràctiques d'aquest tipus (és a dir, afegir algun text a un manuscrit preexistent) eren freqüents a l'època i, si bé són indicis valuosos, l'únic que fan és confirmar l'indret on es trobava el manuscrit en un moment determinat, la qual cosa no ha d'implacar necessàriament que fos realitzat allí. En el cas del manuscrit que ens ocupa, doncs, podria tractar-se d'una obra no nascuda a Ripoll i traslladada allí poc després de la seva realització?¹¹. Haig de reconèixer aquí, d'una banda, el meu interès a fer l'obra gironina, per tal de contribuir així a definir el taller d'il·lustradors que sens dubte treballà allí entre finals de l'XI i principis del XII, però cal admetre també algun argument en favor de Ripoll però sense perdre de vista, tanmateix, el fort poder d'atracció que ofereix l'abadia a l'hora d'atribuir obres al seu *scriptorium*. Valgui, a tall d'exemple, el cas de dos manuscrits prou coneguts la factura ripollesa dels quals ha estat, totalment o parcialment, qüestionada: la Bfblia de Rodes (Paris, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 6) i el *Reginensis Latinus* 123 de la Biblioteca Apostolica Vaticana, amb textos i il·lustracions de temàtica astronòmica, de l'any 1056. Pel que fa a aquest darrer, d'ençà del finals del segle passat, es van alternant les atribucions a Santa Maria de Ripoll i a Sant Víctor de Marsella¹². Precisament s'ha considerat que el còdex astronòmic, el de les epístoles paulines i la Bfblia de Ripoll haurien estat llevats de Ripoll per monjos marsellesos quan el 1180 es va acabar la subjecció del cenobi català respecte del provençal¹³.

Quant a la Bfblia de Rodes, pràcticament sempre se l'ha considerada ripollesa, tot i prendre el nom del monestir empordanès on féu innegable i llarga estada d'ençà del segle XII (com ho confirma una butlla del papa

¹¹Recordem -*vid.* nota 7- que la mà que copia el document de confirmació, si bé contemporània, és diferent i un xic posterior a les que copien el text de l'*Expositio Epistolarum Pauli Apostoli*. Tampoc no cal oblidar que Pèire de Marca declarava haver copiat la confirmació «ex chartulario monasterii Rivipullensis».

¹²En relació al Vat. Reg. 123, cf. un breu estat de la qüestió sobre el tema a M.E. IBARBURU ASURMENDI, *La pervivencia de ilustraciones sobre temas astronómicos del mundo clásico en manuscritos románicos, a través del ms. Vat. Reg. 123*, a *V Congrés Espanyol d'Història de l'Art* (Barcelona 29 oct.-3 nov. 1984), vol. I, Barcelona, 1986, pp. 29-37, on l'autora el considera de nou ripollès. A.M. MUNDÓ, *Importación, exportación*, pp. 131-132, que igualment ofereix una *quaestio disputata* a la nodrida nota 134 i considera que el Reg. lat. 123 fou escrit amb seguretat a Ripoll.

¹³Ja Albareda, *op. cit.* (p. 77) cridava l'atenció sobre la correlació de signatures existents entre la Bíblia de Ripoll (Vat. lat. 5729) i el comentari a les epístoles de Pau (Vat. lat. 5730), fet que també emfasitza Mundó (vegeu nota anterior).

Innocenci II en favor de Sant Pere de Rodes amb data del 1130, copiada al foli 39 del vol. III) fins al segle XVII en què fou rapinyada pel mariscal Noailles. Cal observar d'altra banda com ens trobem davant d'un dels casos comentats d'inserció de la còpia d'un document en un manuscrit de procedència, en aquest cas, innegablement forana¹⁴.

Sense pretendre qüestionar, ni de bon tros, la importància de Santa Maria de Ripoll i del seu *scriptorium*, sí que voldria remarcar una sèrie de circumstàncies vinculades al monestir que poden haver condicionat algunes valoracions sobre la producció de manuscrits d'allí sorgida: la relació amb personatges gairebé "mítics", començant pel mateix fundador Guifré el Pelós, o el que seria papa del mil·lenni, Gerbert d'Aurillac, i arribant a l'abat i bisbe Oliba; la possessió d'una molt nodrida biblioteca -de la qual, a més, se'n coneixen inventaris-; el fet d'haver estat lloc d'enterrament de comtes del casal de Barcelona; l'actual conservació d'un notable patrimoni monumental; el gaudir d'una extensa bibliografia de molt de temps ençà... Tota obra d'una certa envergadura, per petit que en sigui l'indici, es pretén ripollesa. On s'hauria adscrit el Beatus de Torí si no s'hagués pogut demostrar que és gironí?¹⁵ Obres com aquesta, com l'anomenat *Homiliari de Be-*

¹⁴Estudis recents que repassen la historiografia sobre la Bíblia de Rodes i l'escriptori ripollès són els de Rosa ALCOY I PEDRÓS, *Bíblia de Rodes*, a *El Ripollès* ("Catalunya Romànica", X), Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1987, pp. 292-305 i de M.E. IBARBURU, *Bíblia de Sant Pere de Rodes*, al catàleg de l'exposició *Catalunya Medieval*, Barcelona, 1992, núm. 1.21, p. 58. Una visió global de l'*scriptorium* de Ripoll des dels seus inicis i on es fa referència, entre d'altres, als dos casos que aquí comentem, és la de Mathias DELCOR, *Le Scriptorium de Ripoll et son Rayonnement culturel. État de la question*, "Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa", 5 (1974), pp. 45-64. Però sobre la possible intervenció d'un *scriptorium* ubicat a Sant Pere de Rodes, on s'hauria pogut il·lustrar part de l'obra, és fonamental Peter KLEIN, *Date et scriptorium de la Bible de Roda. État des recherches*, "Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa", 3 (1972), pp. 91-102. Quan Klein va publicar el seu estudi era hipotètica l'existència d'un escriptori a Rodes. Ara ja ha deixat de ser-ho, perquè hi ha proves de la seva activitat. Vid. Jesús ALTURO I PERUCHO, *Un manuscrit du scriptorium de Sant Pere de Rodes (Catalogne): le «Tractatus in Iohannem» de saint Augustin*, "Revue des Études Augustiniennes", 39 (1993), pp. 155-160. D'altra banda, MUNDÓ (*La cultura artística*, pp. 139-140) també considera que les il·lustracions de l'Apocalipsi de la Bíblia de Rodes (actualment volum IV) devien ser realitzades al monestir empordanès.

¹⁵Sobta trobar, en una obra força recent i deguda a un autor amb dilatada i prolífica trajectòria en l'estudi de la miniatura medieval, una explícita atribució del Beatus a l'*scriptorium* de Ripoll. Vid. François AVRIL, *Les arts de la couleur*, a *Le monde roman, II. Les Royaumes d'Occident* ("L'Univers des Formes"), Gallimard, Paris, 1983, pp. 159-259. Hom hi pot llegir: «L'oeuvre la plus ambitieuse sortie du scriptorium de Ripoll à cette époque est un Beatus de la Bibliothèque Nationale de Turin...» (p. 244). Una petita relliscada si tenim en compte que, en la que havia de ser l'obra definitiva sobre els *beatus* il·lustrats -apareguda, després de moltes dilacions, el juny del 1994- l'autor ("one of the most renowned scholars in the field", segons llegim a la solapa de la sobrecoberta del volum) indica com a lloc d'origen

da (Museu d'Art de Girona, núm. inv., 56), la possibilitat que els volums III i IV de la Bíblia de Rodes s'il·lustressin, en moments diferents, fora de l'abadia¹⁶, o l'existència del poc estudiat encara *Evangelari de Cuixà* (Perpinyà, Bibliothèque Municipale, ms. 1), desplacen el centre de gravetat de la il·lustració de manuscrits fora de Ripoll, sobretot cap a terres gironines i empordaneses. Totes aquestes obres, d'altra banda, presenten, sense oblidar lògics contactes amb produccions ripolleses i vigatanes, una certa homogeneïtat entre si, tant a nivell estilístic com cronològic. I això darrer també mereix comentari. Ens movem en unes dates que, des del segle XI o dins del següent, s'aproximen al 1100. I, arribats aquí, cal no oblidar que si bé els abadiats d'Arnulf (948-970) i d'Oliba (1008-1046) suposaren etapes brillants per al cenobi tant a nivell intel·lectual com artístic (i és precisament aleshores quan es començaren les bibles de Ripoll i de Rodes -independentment que la il·lustració d'aquesta darrera s'hi culminés o no-), no es pot dir el mateix dels cent anys següents, durant els quals el monestir passà per mals moments, que inclogueren la seva supeditació a l'abadia de Sant Víctor de Marsella¹⁷. Aquesta dependència, iniciada el 1070, no s'acabaria definitivament fins el 1180, després d'un procés iniciat poc abans de mitjan segle, per tal de desfer-se del lligam i on confluïren diverses voluntats i es posaren les empreses artístiques (la magnífica portalada, que sembla haver estat el cant del cigne de la història artística de l'abadia) al servei d'uns interessos determinats¹⁸.

Sense oblidar la riquesa de la biblioteca (constatable a través de diversos inventaris coneguts), i tampoc l'incendi que el 1835 posà fi a bona part del seu fons, o l'espoli de què pogué haver estat víctima molt temps

d'aquella obra "probably Ripoll". M'estic referint a John WILLIAMS, *The Illustrated Beatus. A Corpus of the Illustrations of the Commentary on the Apocalypse*, vol. I, *Introduction*, Harvey Miller, London, 1994, p. 11.

¹⁶Vid. nota 14.

¹⁷Vid. Eduard JUNYENT, *El monestir de Santa Maria de Ripoll*, Barcelona, 1975, per a una síntesi de la història del monestir.

¹⁸Aquest procés d'utilització de la portada com a medi propagador d'uns valors que interessaven l'abadia i el casal de Barcelona ha estat analitzat per J. YARZA LUACES en el capítol *Lectura iconogràfica; programa religiós amb component polític*, dins de l'estudi sobre la portalada esculpida de Ripoll a *El Ripollès* ("Catalunya Romànica" X), pp. 245 ss. Posteriorment, ja al tombant de segle, s'escometria la tasca del claustre, però aquest no tingué prou empena per acabar-se. D'altra banda res, ni a nivell formal (derivació de les ja esgotades formes rosselloneses) ni iconogràfic (absència d'un programa, reiteració de fórmules) pot parangonar-se a la impactant portalada. Sobre el claustre, vegeu el capítol que hi dedica X. Barral i Altet, en l'estudi citat més amunt, pp. 252-257.

abans per part de monjos marsellesos, la impressió que hom té a la llum del que ha estat conservat és que la quantitat i qualitat de les il·lustracions de manuscrits davallen a l'època posterior a Oliba¹⁹. Aquí cal retornar al Vat. lat. 5730 amb el comentari a les epístoles paulines: a part del Beatus de Torí, és una de les poques obres amb un cert interès a nivell d'il·lustració (quantitativament molt inferior a la del Beatus, de totes maneres) entre les situables en una franja que va del final de l'XI al primer quart del XII. Ja hem vist com les altres que s'hi poden afegir (i, a més, s'hi poden relacionar estilísticament i cronològica) no són ripolleses. Tampoc no ho és el Beatus. Davant de tot això argumentat fins ara i sense possibilitats, de moment, de provar-ho d'una manera irrefutable, podem pensar que el Vat. Lat. 5730 fos realitzat en un taller no ripollès sinó gironí, més capaç en aquells moments de fer-se càrrec de la còpia i de les il·lustracions del manuscrit i que fos traslladat, poc després o immediatament, a Santa Maria? L'estil de les miniatures podria ben evidenciar-ho. Qüestions paleogràfiques i codicològiques són, per ara, de relatiu ajut, si bé no van en contra del que aquí suggerim²⁰. El colofó del Vat. Lat. 5730 és tan dificultós de llegir com poc explícit²¹. A la còpia del text hi intervenen diverses mans de

¹⁹cf. M. DELCOR, *Le Scriptorium de Ripoll*, pp. 54-55. De fet, aquesta situació ja s'assenyalava en estudis pioners de l'abadia, com el de Rudolf BEER, *Die Handschriften des Klosters Santa Maria de Ripoll*, Viena, 1907-1908 (uso i cito la traducció catalana de Pere Barnils i Giol publicada per entregues al "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", V-36/40 (1909-1910), que també aparegué en un volum a part com a separata, Estampa de la Casa de la Caritat, Barcelona 1910); cf. 2a. part, 3a. entrega ("Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", núm. 38 (abr.-juny 1910), pp. 307-314).

²⁰Mn. Gabriel Roura, cap de l'Arxiu Capitular de Girona i que actualment treballa en la seva tesi doctoral sobre els escribes d'aquella catedral en aquest període, un cop examinat el text del manuscrit, considera que no hi ha res a la seva cal·ligrafia que resulti estrany a l'escriptori de Girona. Malgrat això, li manquen indicis irrefutables per a afirmar amb rotunditat tal procedència, sobretot per la homogeneïtat de la minúscula carolina emprada en escriptoris com Vic, Ripoll i Girona.

²¹Les majúscules, pintades a mosaic, semblen fruit d'una perversa voluntat de dificultar-ne la lectura. Amb tot, pot arribar-se a transcriure aquest colofó, on l'escriba no s'identifica ni signa, sinó que es limita a una sèrie de fórmules laudatòries. La transcripció en seria la següent: FINIT AURELI AUGUSTINI TRACTATUS AEPISCOPI / SUPER EXPOSITIONE AEPISTOLARUM APOSTOLI PAULI / CONDITUS HIC CODEX DINOSCITUR OPTIMA TESTANS / SUSSCRIPTOR METAM PONENS IN SALCE LABORIS / PROEUCTU GAUDENS PLACIDO GRATIATUR ONORE / GAUDEATIS LONGE PRESENTI LUMINE FELIX / ET SEMPER LETANS LETAETUR TEMPORE CUNCTO. Malgrat l'absència de revelacions pel que fa a dades, potser el tipus de text o d'escriptura pot aportar alguna informació. Vull agrair a Marc Torras i Serra, responsable de l'Arxiu Municipal de Manresa, i sobretot a Mn. Gabriel Roura, cap de l'Arxiu Capitular de Girona, el seu inestimable ajut en tan difícil lectura. Consti també el meu agraïment al Dr. José Martínez Gázquez, de la Universitat Autònoma de Barcelona.

qualitat diversa, una de les quals sembla haver estat la mateixa que treballa en un Breviari benedictí que s'ha considerat ripollès (Paris, Bibliothèque Nationale, lat. 742), la qual cosa, en cas de ser certa, aniria en contra de la nostra proposta. Però no és tot tan clar. Cal no oblidar que l'atribució de l'esmentat Breviari a l'*scriptorium* de Ripoll es deu a una suposició de Lemarié basada precisament en les similituds a nivell paleogràfic amb el nostre còdex²².

1. DESCRIPCIÓ DEL MANUSCRIT

De grandària considerable (476 x 364 mm)²³, el volum consta de 234 folis repartits en 29 quaderns més dos folis en blanc al final i un de guarda al començament (aliè al manuscrit, i amb lletra d'època posterior). És escrit a dues columnes, amb lletra carolina, i a l'escriptura es detecten diverses mans. Es conserva complet i en bon estat, enquadernat en fusta i pell amb les armes de Gregori XV (1621-1623)²⁴.

Les titulars són majúscules i pintades a mosaic. Catorze caplletres il·lustrades repartides al llarg del manuscrit decoren l'inici dels diversos

²²Cal no confondre aquest manuscrit amb el *Breviarium de Musica* (Arxiu de la Corona d'Aragó: Ms. Ripoll 42). Segons el parer de J. LEMARIÉ, *Le bréviaire*, pp. 29-30, un mateix copista hauria executat els fols. 182 v.-192 v. del manuscrit de la Vaticana i la totalitat del Breviari conservat a París. Aquesta comunitat de mans hauria estat corroborada per altres paleògrafs, com ara Bohigas i Mundó (*vid. ibid.*, p. 10). Cronològicament el situen entre 1110-1140.

La procedència del còdex, desproveït de particularitats que la puguin revelar, havia estat anteriorment fixada en terres del midi francès. Victor LEROQUAIS (*Les Bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France*, II, Paris, 1934, pp. 417-418) afirmava que la notació neumàtica assenyalava l'escola aquitana. El mateix Lemarié, en un principi, el cregué marsellès, ja que les peculiaritats litúrgiques que s'hi detectaven eren comunes a les presents en breviaris de Marsella i d'altres indrets del midi. Finalment arribava a la conclusió que havia de provenir d'una abadia d'una certa importància vinculada a la reforma de Sant Víctor de Marsella (*vid. Lemarié, Le bréviaire*, pp. 8-9). Per un procés d'eliminació d'altres cenobis acabava quedant-se amb Ripoll, però sense proves. Aquestes les obtindria en constatar la comunitat de mans abans comentada entre el breviari i el Vat. Lat. 5730 ("La question d'origine du manuscrit, insoluble sur le plan de l'analyse liturgique, se trouvait résolue grâce à l'analyse paléographique", *ibid.*, p. 10). Precisament, doncs, fa ripollès el breviari a partir d'una obra que aquí suggerim que tal vegada no ho sigui.

²³Devia ser un xic més gran a l'origen, i probablement amb motiu de la posterior enquadernació, va tallar-se. Al foli 203 v hom pot apreciar que fou retallat un centímetre a la vora superior del manuscrit.

²⁴Més detalls codicològics i paleogràfics es troben a ALBAREDA, *Dos manuscrits de la Biblioteca Vaticana*, pp. 70-71 i a LEMARIÉ, *Le Bréviaire*, pp. 28-30.

capítols. Llevat d'una *M* (encapçalant l'epístola als Hebreus, fol. 218)²⁵, totes les altres són *PP* (corresponents totes aquestes al mot *Paulus*). Resulten cridaners els colors, vius i nítids, sobretot en comparació amb bona part de la il·lustració de llibres catalana d'època contemporània i anterior. Hi predominen verds, vermells, blaus i grocs; per a les carnacions s'emprà un rosat molt pàl·lid; algunes vegades es recorre també al carbassa, a un lila rosat viu i al marró rogenc destinat sempre a cabells i barbes dels personatges. Les tintes són espesses, característica comuna a les il·lustracions del Beatus de Torí, si bé en aquest darrer és menor la presència del verd i freqüent la del carbassa; en general, els colors són més apagats que en al Vat. lat. 5730²⁶.

En totes les caplletres s'ha usat un recurs que constitueix el fons i a la vegada l'emmarcament de les composicions, tot resseguint-les externament, tancant-les en una forma de múltiples angles rectes, unes vegades monocroma, i unes altres amb franges multicolors.

En tots els casos es combinen formes vegetals amb elements humans o zoomòrfics. A vegades són testes d'animal, però són més freqüents els quadrúpedes, tot sovint alats, i els dracs, de les boques dels quals solen sorgir tiges, o que semblen mossegar-se entre ells o bé els personatges (fig. 1). Aquests es contorsionen tot formant part de la caplletra, la subjecten a manera d'atlants o bé, uns altres de mida més petita, en recorren les diverses parts en actituds lúdiques. Gairebé sempre vestits, només dues figures més menudes (l'una proveïda d'una cua) van nues. Nua de mig cos és una cridanera figura femenina en actitud d'atlant al fol. 209 v. (fig. 2). Només hi ha tres caplletres que han prescindit de la figura humana. Un parell de personatges duen una falç (fols. 67 -fig. 1- i 217 v., molt mal resolta a aquesta darrera) i la resta, o bé en la seva posició d'atlants sostenen la panxa

²⁵A l'estudi d'Albareda citat (nota 3), s'inclouen totes les il·lustracions d'aquest manuscrit.

²⁶És probable que l'incendi que la nit del 26 de gener del 1904, que tant va malmetre el fons de la biblioteca quan aquesta encara es trobava a les dependències del Palazzo dell'Università a Via Po, i l'aigua que es va emprar per a sufocar-lo afectessin els colors del manuscrit. El Beatus encara avui presenta mostres de l'acció del foc als marges dels seus folis, però no fou pas un dels manuscrits més perjudicats per les flames, tot i que les nombroses taques degudes a l'aigua presents en els seus folis podrien fer pensar en una modificació dels colors. *Vid.* un detalladíssim seguiment de la catàstrofe i posteriors restauracions de les obres a *Manoscritti danneggiati nell'incendio del 1904. Mostra di recuperi e restauri*, Biblioteca Nazionale Universitaria di Torino, febrer-març 1986, catàleg a cura d'Angelo GIACCARIA, Torino, 1986. Encara que el Beatus no formés part de l'Exposició, a l'estudi que acompanya l'esmentat catàleg es veuen reflectides les vicissituds per les quals passà, i hom es fa una idea del tipus de danys que sofriren els còdexs.

de la lletra o bé subjecten tiges o cossos dels quadrúpedes. Una munió de gests i d'actituds, més remarcable encara si hom té en compte la monotonia que ofereix el patró omnipresent de la lletra *P*, i que donen, juntament amb la vivesa del color i els rostres caricaturescs d'alguns dels personatges, un cert caràcter bulliciós a les il·lustracions.

Sembla una sola mà la que ha executat totes les il·lustracions, si bé resulta difícil d'explicar la poquíssima fortuna amb què ha estat traçat el personatge del f. 1v, en gest que calca el del fol. 192. L'artista demostra tenir un traç segur i una certa agilitat en algunes de les composicions, encara que en conjunt el seu treball no sigui d'una gran qualitat.

2. ASPECTES ICONOGRÀFICS I FORMALS

Entre les catorze il·lustracions, destaca la *P* del fol. 175 v. (fig. 3), que encapçala l'epístola als Filipencs amb els mots "*Paulus et Timotheus, servi Jesu Christi...*" on, en consonància amb això, s'han representat dins la panxa de la lletra les figures de Sant Pau, amb la calba característica i sostenint un llibre, i un personatge d'aspecte més jove, igualment nibat, sens dubte el seu deixeble Timoteu. El pal de la lletra, però, és de nou dominat per la fauna fantàstica.

És molt probable que la figura femenina que actua com a cariàtide a la *P* del foli 209 v. (fig. 2), per la nuesa del tors, la llarga cabellera i la rotunditat dels pits, al·ludeixi de forma més o menys directa a la Luxúria. Encapçala el comentari a la Segona Epístola a Timoteu, on Sant Pau (II Tm 3, 1-9) anuncia temps d'immoralitat i d'impietat, i al·ludeix a unes "...dones carregades de pecats, agitades per passions de tota mena". Abans ha advertit contra els "amants del plaer més que no pas de Déu"²⁷. Sant Pau com també nombrosos autors que el prendran com a punt de referència (sant Ambrós, sant Agustí...), consideren la dona com a desencadenant del pecat²⁸. És obvi, doncs, que sota aquests plantejaments la imatge de la

²⁷M.E. Ibarburu, que pel que fa als aspectes iconogràfics del manuscrit es concentra sobretot en aquesta figura, acaba considerant que es tracta més aviat d'"una utilització a nivell exclusivament formal o compositiu d'un model probablement relacionat amb la luxúria, però mancat d'una voluntat conscient d'il·lustrar un text concret" (*Expositio Epistolarum*, p. 329).

²⁸La misogínia omnipresent en els textos patristics i els dels posteriors autors cristians -i que també es detecta en els clàssics- no deixa dubtes respecte d'això: la dona és el principi de tots els mals. Cal, en aquest punt, referir-se sens dubte a l'estudi de Marie-Thérèse d'AL-

Luxúria requereixi la figura femenina; i no cal que l'acompanyin atributs específics per tal que la identificació sigui possible²⁹. Al Vat. lat. 5730 probablement no es tracta tant d'una representació explícita de la Luxúria com d'una al·lusió genèrica al pecat, a la immoralitat a la qual fa referència l'Epístola. I allò que em sembla evident és que no s'ha desaprofitat l'ocasió per a recórrer a una imatge voluptuosa, font a la vegada de desig i de pecat, una d'aquelles fatals atraccions³⁰.

A part d'aquests dos exemples comentats, dubto que les caplletres restants hagin estat concebudes en relació a la redacció que acompanyen. La comparació amb d'altres textos paulins il·lustrats ofereix molt poc joc³¹. Entre els manuscrits catalans romànics, hi ha el cas d'un exemplar il·lustrat de les Epístoles de Sant Pau (ms. 158 de la Biblioteca Pública de Tarragona), procedent de Santes Creus i que podria ser del final del XII, poc notable a nivell de figuració³². Els cicles neotestamentaris podrien ser

VERNY, *Comment les théologiens et les philosophes voient la femme*, "Cahiers de Civilisation Médiévale", XX-78/79 (1977), pp. 105-129 (especialment, pp. 107-111 pel què fa a sant Pau) i a la patristica, als quals els autors posteriors es referiran repetidament.

²⁹El cos femení per si sol encarna la Luxúria. I, en concret, els pits i la cabellera esparsa en són trets caracteritzadors. Vid. Chiara FRUGONI, *L'iconographie de la femme au cours des Xe-XIIe siècles*, "Cahiers de civilisation Médiévale" XX/78-79 (1977), pp. 177-188 (especialment 180-181); i el clàssic Adolf KATZENELLENBOGEN, *Allegories of the virtues and Vices in Medieval Art*, publicat pel Warburg Institute de Londres el 1939 i que ha estat objecte de diverses reimpressions.

³⁰És allò que Frugoni (*vid.* nota anterior) defineix com l'expressió d'una "...scission précise' du vouloir de l'homme, du religieux, qui désire et repousse à la fois l'objet de son désir et de son péché" (p. 180).

³¹A.M. Mundó ha assenyalat en alguna ocasió (*La cultura artística*, p. 145) la germanor textual i decorativa existent entre el Vat. Lat. 5730 i un altre comentari de Florus de Lió a les epístoles paulines, escrit i il·lustrat a l'abadia de la Grassa i ara conservat a Nîmes (Bibliothèque Municipale, ms. 36). Si bé el text és comú, goso discrepar-ne pel que fa al parentiu de les il·lustracions. El manuscrit de la Grassa, les il·lustracions del qual Schapiro va relacionar amb escultures de la portada de Saint-Gilles-du-Gard, és estilísticament prou divers del vaticà. Hi pot haver una remota coincidència compositiva pel fet d'il·lustrar-se pràcticament sempre una caplletra P, però iconogràficament un i altre repertori il·lustratiu no es deixen agermanar. Hom pot trobar indicada la bibliografia sobre el còdex a *De Toulouse à Tripoli. La puissance toulousaine au XIIe siècle (1080-1208)*, catàleg exposició, Musée des Augustins (6 janvier - 20 mars 1989), Toulouse, 1989, p. 228 (núm. 333). Per a la discussió sobre la relació amb l'escultura de Saint-Gilles, vegeu Whitney S. STODDARD, *The Façade of Saint-Gilles-du-Gard. Its influence on French Sculpture*, Wesleyan University, Middletown, Connecticut, 1973, pp. 139-140 i figs. 184-185 (p. 141).

³²Com a l'*Expositio* de la Vaticana, les miniatures es limiten a les caplletres, però l'exemplar tarragoní, a part de ser d'una factura notablement tosca, restringeix la figura humana a una sola aparició. Allí, un personatge, des del pal d'una caplletra P subjecta una de les tiges que omplen la panxa de la lletra (fol. 70, il·lustració a P. BOHIGAS, *La ilustración y la decoración*, fig. 22 i p. 63). La coincidència d'actitud amb alguns dels personatges del Vat. lat.

un altre indret on cercar paral·lels, però de les dues Bibles il·lustrades catalanes, com és sabut, una, la de Rodes (Paris, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 6), conté tan sols algunes il·lustracions de l'Apocalipsi de sant Joan. La de Ripoll (Vat. Lat. 5729) no il·lustra els textos de sant Pau. Les inicials d'una i altra són força simples en la majoria dels casos i no semblen tenir res a veure amb les que ens ocupen³³.

Caldria recórrer a la il·lustració forània per a trobar exemples de caplletres en relació als textos paulins amb decoració figurada d'una certa entitat, o bé cicles que il·lustrin episodis de la vida de l'apòstol, i que a vegades poden resultar força amplis, tot i que, si acceptem que només una de les nostres caplletres (fol. 175 v.) (fig. 3) té a veure amb el text que acompanya, aquests cicles no ens poden servir de referència³⁴.

És molt comú que les catorze epístoles de Sant Pau s'il·lustrin a partir d'una caplletra, que exceptuant la M (de *Multifariam*) que inicia l'Epístola als Hebreus, és sempre la inicial del nom de l'apòstol. El fet més habitual és després situar a l'interior d'aquestes lletres escenes al·lusives al text en qüestió³⁵. Sovint, aquestes escenes es repeteixen; així, és freqüent trobar representat l'episodi de la conversió del sant a partir de la seva caiguda del cavall, o bé trobar-lo assegut davant del faristol escrivint, adreçant-se a un grup de persones, o en companyia d'un deixeble (Timoteu). Tan sols aquest darrer cas és comú amb el Vat. lat. 5730. Això ens fa pensar que els il·lustradors del manuscrit, o bé no tenien a l'abast un repertori d'il·lustracions de temàtica paulina, o que el que posseïen era força limitat, potser reduït a la imatge del sant amb un deixeble, i que es veiessin obligats a servir-se d'uns altres³⁶. Tot això sembla confirmar-se quan es com-

5730 no sembla gaire encoratjadora pel fet, ja assenyalat, de tractar-se d'un motiu extraordinàriament estès dins la miniatura romànica. Sobre el manuscrit de la Biblioteca Pública de Tarragona, a més, J. DOMÍNGUEZ BORDONA, *El escritorio y la primitiva biblioteca de Santos Creus*, Instituto de Estudios Tarraconenses "Ramón Berenguer IV". Excma. Diputación Provincial de Tarragona, Tarragona 1952, p. 116.

³³cf. M.E. IBARBURU, *Expositio epistolarum*, p. 328.

³⁴L'àmbit més ben conegut, atès que ha estat objecte d'un estudi monogràfic, és l'inclòs a la il·lustració bíblica francesa i anglesa dels segles XII i XIII: Luba ELEEN, *The Illustration of the Pauline Epistles in French and English Bibles of the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Clarendon Press, Oxford 1982. Del mateix autor, i en un altre àmbit, *Acts Illustration in Italy and Byzantium*, "Dumbarton Oaks Papers", 31 (1977), pp. 253-278.

³⁵Només cal repassar les nombroses imatges que acompanyen l'estudi de L. Eleen (vid. nota anterior). La immensa majoria, però, són cronològicament posteriors al manuscrit que ens ocupa.

³⁶De totes maneres, per a un tipus d'imatge tan genèrica com la d'un sant amb un deix-

paren les caplletres del nostre manuscrit amb les d'un Leccionari de la Biblioteca Nacional de París (ms. lat. 794), amb el qual les analogies són força acusades³⁷.

En efecte, entre les inicials que decoren el manuscrit de París, en destaquen quatre de més grandària compostes, com al *Vat. lat. 5730*, per figures humanes, d'animals i fantàstiques. Es tracta també de *PP*, el pal de les quals és format per figures superposades. És igualment coincident el tipus de fons-emmarcament emprat tot resseguint les lletres. Aquí, si cal, l'il·lustrador ha anat encara més enllà en la tria de personatges fantàstics: hi apareixen en dues ocasions (fols. 8 i 170) éssers mixtes, humans de cintura en amunt i equins la resta. Dos més (fols. 29 v. i 71 v.) (fig. 4), completament nus, són mossegats per dracs alats. Hi sovintegen les aus, que no trobàvem al *Vat. lat. 5730*. Aus de diversa naturalesa: un tipus que recorda el colom, un altre amb llargues potes... El personatge nu del fol. 29 v. del Leccionari (fig. 4) és mossegat simultàniament per dos dracs, l'un amb cinc caps, quatre dels quals més petits. És difícil sostreure's a la temptació de comparar-lo amb la bèstia i el dragó apocalíptics que protagonitzen algunes escenes del Beatus de Torí (fols. 131 v.-132, 135), sobretot pel que fa als caparrons que emergeixen dels llargs colls de les bèsties. Fora d'això, si bé els personatges, tots representats de perfil, tenen uns trets facials força cridaners, la seva factura és diversa d'aquella tan pròpia del Beatus, del *Vat. Lat. 5730* o de l'Evangeliari de Cuixà. Ens trobem davant d'una obra catalana? O, anant més enllà, del mateix taller? És arriscat respondre, per ara. Però és cert que un ambient força comú inspira les suggestives caplletres del *Vat. lat. 5730* i del París 794³⁸.

ble, no cal recórrer a un cicle específicament paulí. Representacions comunes a les vides de molts sants (predicació a un grup, donació d'una obra, baptisme...) formen part des d'antic d'un bagatge general que s'adapta a cicles concrets, sense que molts cops sigui necessari introduir-hi cap modificació.

³⁷El fet que aquesta obra s'hagi considerat pràcticament sempre italiana, i en alguna ocasió francesa, juntament amb la circumstància de trobar-se a París, no sembla haver fet adonar-se de les similituds. Aquestes m'havien cridat l'atenció a través d'alguna il·lustració publicada del manuscrit, i vaig poder comprovar que GUDIOL (*Els primitius*, p. 117) ja havia parlat "d'una certa semblança, no identitat" entre les il·lustracions del lat. 794 de París i el *Vat. lat. 5730*. També ho apuntaria Joaquín YARZA, *La miniatura románica en España*, p. 22, insistint-hi més recentment a *Beat de Torí*, al catàleg de l'exposició *Catalunya Medieval*, Barcelona, 1992, pp. 82-83, encara que el manuscrit no fou present a la mostra. J. Yarza considera factible relacionar amb l'*scriptorium* que realitzà el Beatus aquest Leccionari.

³⁸Personalment, després d'una primera anàlisi de les il·lustracions del manuscrit de la Biblioteca Nacional de París i la consulta de bibliografia respecte d'això, no goso de moment

Tenint, però, present que les il·lustracions del Paris 794 no són del tot alienes a la manera de fer de la il·lustració de certs *scriptoria* francesos, un origen o una recepció d'influències provinents d'allí tampoc no serien impossibles³⁹. De tota manera cal ser caut, perquè aquest tipus d'inicials, en què personatges i animals es mouen entremig del fullatge tot configurant les lletres, són freqüents en diversos àmbits de la il·lustració de manuscrits contemporània, fins al punt que podem afirmar que es tracta de motius gairebé genèrics, de repertori, els quals, amb variants, poblen una bona part dels manuscrits romànics occidentals. En efecte, les atractives caplletres d'alguns dels manuscrits realitzats durant l'abadiat de l'anglès Stephen Harding al monestir borgonyó que hauria de ser bressol del més important moviment monàstic del XII, Cîteaux, en són un bon exemple. Però, encara que el cenobi pogués haver actuat com a difusor en determinat moment d'aquestes fórmules, no en fou el creador. Són ben conegudes obres com la Bfblia del mateix Harding (Dijon, Bibliothèque Municipale, mss. 12-15) enllestida cap al 1109-1111 o els *Moralia in Iob* de Sant Gregori Magne (Dijon, Bibliothèque Municipale, mss. 168-170 i 173), acabats en bona part el 1111. Tots s'inclouen a l'anomenat "primer estil de Cîteaux" i haurien estat copiats i il·lustrats en el període fundacional del monestir, en un mo-

inclinat-me cap a una postura determinada a favor d'un origen català o italià de l'obra, tot i que cada vegada estic més convençuda d'aquest darrer. Si bé les esmentades quatre caplletres de major grandària criden fortament l'atenció en relació al manuscrit que aquí s'estudia, les altres, molt menys ambicioses, semblen més properes a allò italià. I és en aquest àmbit on s'inclou el manuscrit, en els estudis més recents on ha estat considerat. Vid. F. AVRIL i Y. ZALUSKA, *Manuscrits enluminés d'origine italienne, I. (Vle-XIe siècles)*, Bibliothèque Nationale, Paris, 1980. N° 89, pp. 52 ss. i *Dix siècles d'enluminure italienne (Vle-XVIe siècles)*, Bibliothèque Nationale, Paris 1984. N° 15, pp. 27 ss.

³⁹De fet, Garrison (E.B. GARRISON, *Studies in the History of Medieval Italian Painting*, IV, núms. 3 i 4, Firenze, 1962, pp. 300-303), tot i considerar l'obra italiana i, concretament, pistoicaa, assenyalava que les inicials devien haver estat dissenyades a partir de models francesos (p. 300). Força abans, P. LAUER (*Les enluminures romanes des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1927, p. 65) l'havia classificat com a Leccionari d'una església del Midi de França, indicant per a les il·lustracions un llunyà ressò de l'estil llemosí. Personalment, m'atreveiria a insinuar (de moment res més que això) una possible relació amb produccions de l'òrbita cistercenca (en el sentit topogràfic del terme), sobretot aquelles que usen la figura humana, combinada amb d'altres elements animals o vegetals, en la composició de les caplletres. Serien obres com els *Moralia in Iob* de Sant Gregori (Dijon, Bibliothèque Municipale, mss. 168-170 i 173) o unes *Epistolae et Sermones* de Sant Jeroni (Dijon, Bibliothèque Municipale, ms. 135). Sobre ells, recentment, Yolanta ZALUSKA, *L'enluminure et le scriptorium de Cîteaux au XIIe siècle* (Commentarii cistercienses. "Studia et Documenta", vol. IV), Nuits-Saint-Georges, Abbaye de Cîteaux, 1990, núms. 4 i 6; i *Manuscrits enluminés de Dijon* ("Corpus des manuscrits enluminés des collections publiques des Départements" 1), Edns. du CNRS, Paris, 1990, núms. 25 i 27.

ment en què hi havia una certa premura per a confeccionar llibres que poguessin ser posats aviat a disposició de la comunitat i de les seves filials⁴⁰. Així, la còpia i il·lustració de textos bàsics com la Bíblia o els *Moralia* de Sant Gregori foren tasques prioritàries, per a les quals és possible que hom recorregués a il·lustradors d'origen anglès, procedència que seria explicable perquè es tracta de la mateixa del tercer abat cistercenc, Stephen Harding, però també justificable des d'un punt de vista estilístic⁴¹. Aquests manuscrits, especialment els *Moralia*, ofereixen un repertori de caplletres caracteritzades per una certa tendència a la caricatura, tant en les tipologies com en les actituds dels personatges, que vinculen els seus cossos fins a convertir-los en part de les mateixes inicials. De vegades aquests personatges adopten actituds bel·ligerants, armats amb espases, o bé lluiten amb dracs, o es dediquen (tot sovint són monjos) a les tasques agrícoles⁴². Algunes d'aquestes actituds i combinacions són algunes vegades similars a les del Vat. lat. 5730. S'hauria de parlar, doncs, d'una difusió a través de Cîteaux de fórmules angleses pel sud de França i Catalunya? Cronològicament és justificable. Però, en cas d'acceptar-ho, es tractaria d'una explicació parcial. L'ús de la figura humana, en combinació amb elements faunístics o vegetals per tal de configurar caplletres ja es troba en aquests indrets amb anterioritat⁴³. Valguin com a exemple el Ripoll 52 de l'Arxiu de la Corona

⁴⁰Vid. sobre aquest punt, Angiola Maria ROMANINI, *Il "Maestro dei Moralia" e le origini di Cîteaux*, "Storia dell'arte", 34 (1978), pp. 221-245 (especialment, p. 227). L'autora subratlla l'extrema necessitat que tenien el monestir i les seves filles de llibres, atès que no en posseïen.

⁴¹A més de l'estudi citat a la nota anterior, entre la nombrosa bibliografia consagrada a la miniatura cistercenca, d'ençà dels clàssics estudis de Charles OURSEL (*La miniature du XIIe siècle à l'abbaye de Cîteaux d'après les manuscrits de la Bibliothèque de Dijon*, Dijon, 1926; *Miniatures cisterciennes, 1099-1134*), Protat, Mâcon, 1960), cal destacar els més recents de Yolanta Zaluska ja citats (vid. nota 33).

⁴²Tipus d'imatges que no és gens rar de trobar en manuscrits anglesos. Només cal donar una ullada a repertoris il·lustrats, com els de C.M. KAUFFMANN, *Romanesque Manuscripts 1066-1190* ("A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles" III), ed. by J.J.G. ALEXANDER, Harvey Miller, London, 1975; o bé C.R. DODWELL, *The Canterbury School of Illumination, 1066-1200*, Cambridge University Press, Cambridge, 1954. Al seu torn, quan es considera la il·lustració de manuscrits de les illes britàniques, sobretot amb posterioritat al 1066, cal tenir present la relació amb la il·lustració normanda i, dins d'aquesta, de centres importants com l'*scriptorium* de Mont Saint-Michel que, pel que fa a les inicials il·lustrades, hereta i fusiona tradicions zoomòrfiques merovíngies, d'entrellaçat franco-saxó, i d'ornaments vegetals anglo-saxons, tot realitzant-ne una síntesi personal d'ençà del segle X. Sobre aquest centre, Monique DOSDAT, *L'enluminure romane au Mont Saint-Michel, Xe-XIIe siècles*, s.l., 1991.

⁴³En realitat, la utilització de la figura humana o animal, a vegades combinades entre si,

d'Aragó o una sèrie d'obres llemosines⁴⁴. Si més no, aquesta producció "anglo-cistercenca" podria haver reactivat i renovellat unes fórmules que no eren desconegudes al *midi*.

Tot plegat sembla força complex. És per això que cal extreure les dades formals per poder assegurar que les concomitàncies entre una o altra obra es deuen a alguna cosa més que a un ambient comú.

Dels personatges del Vat. Lat. 5730 en destaca la fesomia, sobretot en els perfils, angulosos, de front prominent, nas poderós i barbeta punxeguda, arribant a vegades a confegir rostres grotescos. Es tracta, de fet, d'una característica comuna als altres manuscrits catalans contemporanis a què ja hem al·ludit en un parell d'ocasions. Quan no són de perfil, els rostres es representen de tres quarts, i és aleshores que les similituds amb el Beatus de Torí o l'Evangeliari de Cuixà es fan més estretes. Un tret força comú dels personatges del Vat. lat. 5730 són dues ratlletes paral·leles vora la comissura dels llavis; apareixen només en personatges de perfil. De vegades també, trobem dues línies paral·leles al sotabarba (el personatge a manera d'atlant del fol. 195 v. en pot ser un exemple) (fig. 8). Aquests dos trets es donen en un dels pocs perfils que apareix en l'atapeïda composició que il·lustra el miracle dels pans i els peixos de l'Evangeliari de Cuixà (fol. 107 v.) (fig. 9). En aquest mateix manuscrit observem una fórmula idèntica de traçar els rostres de tres quarts que trobem a l'obra que ens ocupa: llavis a base d'una línia recta, amb marcades comissures i un traç a sota, gairebé en forma d'U per representar el llavi inferior, nas dibuixat amb un traç vertical recte i un de sinuós horitzontal a la part inferior. Comparem qualsevol rostre dels que apareixen a les escenes evangèliques del manuscrit conservat a Perpinyà i, per exemple, el dels petits personatges del fol. 127 del Vat. lat. 5730 (fig. 6); la identitat n'és inqüestionable. No acaben aquí els contactes: els colls de les túniques de bona part dels personatges d'un i altre manuscrit segueixen la mateixa forma bi o trilobulada; sovint, línies paral·leles verticals travessen el tors de les túniques dels personatges. Fins i tot rostres amb alguns trets més atípics dins l'*Expositio* (la manera de traçar el nas del sant Pau del fol. 175 v.) (fig. 3) tindrien la seva rèplica a

per configurar caplletres és una fórmula que es troba a l'àmbit merovingi i que probablement deriva de tradicions antigues.

⁴⁴Cf. Danielle GABORIT-CHOPIN, *La décoration des manuscrits à Saint-Martial de Limoges et en Limousin du IXe au XIIIe siècle* ("Mémoires et documents publiés par la Société de l'École des Chartes", 17), Librairie Droz, Paris-Genève, 1969.

l'Evangelari (a l'única escena acolorida, a part dels cànons, amb Crist donant l'Evangelí a Sant Joan, al fol. 111)⁴⁵. Aquestes característiques, que agermanen l'*Expositio* de la Vaticana i l'Evangelari de Cuixà, no són gens alienes als il·lustradors del Beatus de Torí: el perfil característic, de faccions punxegudes, les dues ratlles al sotabarba, els colls de túnica lobulats (valguin d'exemple els fols. 55 v., 172 v. del Beatus) (figs. 7 i 5), encara que els rostres de tres quarts del manuscrit de Torí són més greus i més elaborats (semi-cercle a la barbeta, doble línia sota els ulls...) que els tres-quarts reposats i gairebé infantils dels altres dos manuscrits. El rera-fons, però, és innegablement el mateix.

Nombroses i molt íntimes semblances. Què cal deduir-ne? Sens dubte, que un dels il·lustradors que treballa a l'Evangelari de Cuixà, probablement no és el mateix que treballa al Vat. lat. 5730, però que s'ha format en el mateix taller i ambdós actuen d'una manera totalment afí. Els rostres són idèntics. Els separa, en tot cas, l'extrema rigidesa i seriació de les composicions de l'Evangelari en comparació amb una certa agilitat de les caplletres del Vat. lat. 5730. De fet, bona part de les divergències es minimitzen quan es té en compte com són de diferents els paràmetres compositius per a una caplletra i per a escenes amb gran quantitat de personatges. És indubtable que a l'Evangelari hi treballa més d'un il·lustrador, com ja ho ha assenyalat la historiografia. A vegades, es distingeixen més de dues mans. Personalment, i a primer cop d'ull, la impressió és que potser tot plegat es pot explicar per la tasca només de dos artistes. De totes maneres, ara com ara el que ens interessa és constatar el treball d'una mà molt característica, que realitza una tasca que sembla apressada i que s'encarrega, com a mínim, de les escenes evangèliques, desproveïdes de color, i que curiosament aproximem al que tant vivament acoloreix les inicials del Vat. Lat. 5730⁴⁶. La cronologia donada a un i altre manuscrit no desmenteix en absolut la hipòtesi⁴⁷. Un altre artista devia il·lustrar els animats cà-

⁴⁵Vegeu la il·lustració reproduïda a J. GUDIOL, *Els llibres il·luminats* (op. cit., nota 39), fig. 120.

⁴⁶Com s'assenyalava abans, difícilment pot tractar-se del mateix il·lustrador; el de l'Evangelari de Cuixà economitza línies en els plectres de les vestimentes i geometritza molt les composicions. Vid. la reproducció de la major part de composicions de l'Evangelari a J. GUDIOL, *Els llibres il·luminats* (op. cit. a nota 39), figs. 110-122.

⁴⁷Cal lamentar novament la manca d'un estudi més profund sobre aquest manuscrit, de sempre considerat català i relacionable amb altres manuscrits del país. Encara que no resolgui la situació, confio que la vinculació d'un dels artistes que hi treballa amb el del Vat. lat. 5730

nons de concordança evangèlica dels fols. 8-13. Aquest, pel fet de no estar condicionat per unes escenes narratives, se serveix d'un repertori fantàstic i exòtic: elefants a la base de les columnes, peixos, aus, éssers mixtos, figures humanes seminues i atlants, amb mig cos de peix o semi-engolits per un gran peix⁴⁸.

Uns altres trets anatòmics a ressaltar en els personatges del Vat. lat. 5730 són solucions adoptades a les extremitats nues: un petit cercle marca l'articulació del peu, mentre que dos traços paral·lels recorren longitudinalment cames, cuixes, braços i avantbraços (fols. 67 v., 147 v., 163 i 195 v.) (figs. 1 i 8). La rodoneta a l'articulació del peu és freqüentíssima al Beatus de Torí. Els traços a les extremitats s'insinuen tan sols en alguns dels pocs nus del manuscrit, però es fan evidents a les figures que apareixen a les arquitectures figurades de les taules de cànons de l'Evangeliari de Cuixà. La fórmula també és present en un altre còdex català que recull diversos escrits relacionats amb Sant Gregori i conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (Ms. Ripoll 52). A part d'aquest recurs, els rostres dels personatges que, gairebé sempre nus, disposats en combinacions fantàstiques, configuren algunes de les vint-i-nou caplletres en què consisteix la il·lustració del Ripoll 52, presenten també notables analogies amb els que

podrà obrir noves vies. Si més no, que serveixi d'avançada a un estudi més detallat que tinc entre mans.

⁴⁸L'estudi d'aquests cànons (vegeu-ne una il·lustració a J. AINAUD DE LASARTE, *La pintura catalana. La fascinació del romànic*, Skira-Carroggio, Ginebra-Barcelona, 1989, p. 45) potser podria donar més de si considerant-los en relació amb obres contemporànies, com ara la coneguda com a Segona Bíblia de Sant Marçal de Llemotges (Paris, Bibliothèque Nationale, lat. 8), amb elefants a les taules de concordança, també, i que es considera propera al 1100 (vid. D. GABORIT-CHOPIN, *La décoration des manuscrits à Saint-Martial*, esp. pp. 177-178 i figs. 95 i 97-103). Una altra semblança prou cridanera, que s'hauria d'intentar clarificar, es troba a les il·lustracions dels cànons evangèlics de la Bíblia de Santa Cruz de Coimbra (Porto, Bibl. Mun. ms. 32), semblança ja assenyalada recentment per J. YARZA (*La miniatura romànica*, p. 22, nota 146). D'altra banda, podem recordar que els cànons de la Bíblia de Ripoll (fols. 363-366) contenen figures d'atlants i de personatges fent de base a les columnes (fols. 364-364 v.), i que el Beatus, òbviament desproveït de cànons de concordança evangèlica usa, en canvi, un tipus d'estructura similar per aixoplugar les Taules del nom i el nombre de l'Anticrist (fol. 142). De forma molt rudimentària i tímida, animals i testes humanes ocupaven algunes bases i capitells de les arquitectures figurades de les taules de concordança de l'Evangeliari de la catedral de Girona (Tresor de la Catedral, núm. 48), datable, en base a dades paleogràfiques i codicològiques a la primera meitat de l'XI (Gabriel ROURA, *L'Evangeliari carolingi de la catedral de Girona. Segle XI. Notes codicològiques i paleogràfiques*, "Anuari de l'Institut d'Estudis Gironins", XXV-2 (1981), pp. 349-371 i Anna ORRIOLS, *Evangeliari de la Catedral de Girona*, a *Museu d'Art de Girona. Tresor de la Catedral* ("Catalunya Romànica" XXIII), Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1988, pp. 183-187).

fins ara han estat descrits⁴⁹. En canvi, les comparacions establertes a vegades amb el Ms. 26 del Museu Episcopal de Vic s'han de limitar a una sola il·lustració⁵⁰.

Per posar fi als aspectes formals, i tot sortint del restringit àmbit català, és oportú assenyalar que la solució de traçar línies corbes paral·leles a les extremitats dels personatges es detecta en alguna obra del midi francès, com la Bíblia conservada a la Biblioteca Nacional de París (ms. lat. 52 i 135), que es considera realitzada a Moissac o en algun indret del sud-oest de França el darrer quart del segle XI⁵¹. Aquests lligams amb produccions

⁴⁹El manuscrit reuneix la *Vita Gregorii* de Joan Diaca, les Homilies de Sant Gregori sobre Ezequiel i el Comentari sobre el Càntic dels Càntics de sant Gregori. No acaba de ser unànime la seva datació, i paleògrafs i historiadors de l'art semblen marxar per vies divergents. P. KLEIN (*Date et scriptorium*, pp. 96-97, 102) precisament a partir de les analogies, d'altra banda ja assenyalades per historiadors anteriors, amb inicials de la Bíblia de Rodes, amb el Ms. 26 del Museu Episcopal de Vic, l'Homiliari de Girona i, ja del XII, l'Evangeliari de Cuixà, proposava una data dins la segona meitat de l'XI. Malgrat que a la seva tesi doctoral M.E. IBARBURU (*La miniatura romànica catalana*, vol. I, pp. 106-135) l'inclouïa entre les obres produïdes durant l'abadiat d'Oliba, en un altre estudi (*El Ripollès* ("Catalunya Romànica", X), pp. 286-290) considera la possibilitat que fos posterior a la mort d'Oliba, tot reafirmant els paral·lels estilístics ja assenyalats per Klein amb les dues Bibles i afegint-hi el Beatus de Torí, entenen els punts de contacte entre totes aquestes obres com a "...detalls que són fruit d'una manera general de resoldre problemes formals determinats en un moment concret...". Des de la paleografia, però, les dates que es proposen són molt més altes; MUNDÓ (*La cultura artística*, p. 154) el considera de la segona dècada de l'XI -"a partir del 1010".

⁵⁰Es tracta de la caplletra Q del fol. 171, formada per dos personatges, presumiblement Job i la Paciència, que trepitgen una figura femenina, nua de cintura cap amunt, que s'ha identificat amb la Ira. És interessant assenyalar que aquesta imatge, a part de no tenir res a veure amb el text que acompanya, tampoc no concorda estilísticament amb la resta de les que il·lustren el manuscrit, del qual tampoc no s'ha pogut determinar amb exactitud si ha sorgit de Ripoll o de Vic. Cal destacar l'analogia, assenyalada per més d'un autor, entre l'estil d'aquesta caplletra i el de les imatges del volum III de la Bíblia de Rodes. I tampoc no deixa de ser suggestiu -encara que potser no vol dir res- que trobem una imatge femenina seminua i amb cabellera, anàloga a la del fol. 209 v. del manuscrit vaticà que aquí s'estudia. Sobre l'exemplar del Museu Episcopal de Vic (ms. 26 (I)), *vid.* Maria Eugènia IBARBURU ASURMENDI, *Moralia in Iob de Sant Gregori*, a *Osona II* ("Catalunya Romànica", III), Barcelona, 1986, pp. 763-766; i, més recentment, Miquel S. GROS I PUJOL, *Museu Episcopal de Vic. Pintura i escultura romànica*, AUSA, 14, Sabadell, s.d., núm. 14, p. 25.

Considerar l'intercanvi, documentat, d'escribes entre les seues catedralícies de Girona i Vic potser podria aclarir alguna qüestió que afectés aquesta imatge i altres, com el foli solt conegut com a "Miniatura del Crist Mestre" que es conserva al Museu Episcopal de Vic i que cal vincular amb l'anomenat Homiliari de Beda, procedent de Sant Fèlix de Girona i conservat al Museu d'Art d'aquella ciutat.

⁵¹Es pot observar en els personatges acrobàticament disposats del fol. 49 del lat. 52 (*vid.* P. LAUER, *Les enluminures romanes des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1907, pl. XXXVII, fig. 1). Un recent i escarit llibret (Chantal FRAISSE, *L'enluminure à Moissac aux XIe et XIIe siècles*, s.l. 1992) dona a aquesta Bíblia una cronologia de principis del segle XII (*vid.* pp. 6 i 23). Vegeu també, dins d'aquesta breu aproximació, algun exemple de representació de personatges enmig de tiges i mossegats per dracs. És el cas d'un manuscrit també de

miniades del sud de França en general i, concretament, de Moissac serien perfectament explicables en virtut de les estretes relacions existents d'ençà del segle X entre centres religiosos d'aquest indret i catalans⁵².

Queda, en darrer terme, l'aspecte ornamental. El Vat. lat. 5730 usa un tipus d'ornamentació consistent majoritàriament en l'ús de determinats elements fitomòrfics amb poques variants, on predomina un tipus de fulla que, cargolant-se sobre si mateixa, forma una mena de tirabuixó i unes excrescències fistonejades. En ocasions les tiges s'entrellacen (fols. 127, 185 v.) (fig. 6) en esquemes més geometritzants. Alguns fusts s'omplen d'una banda perlada (fols. 163, 185 v.)⁵³. Algunes d'aquestes fórmules, tot i que algunes vegades de manera més esgarjada, són presents en algunes inicials del Beatus de Torí (A dels fols. 55 v., 75 v., amb fulles a manera de tirabuixó (fig. 7); o la gran I del fol. 23 v. amb motius festonejats a l'interior del pal, comparables als de la P del fol. 127 del Vat. lat. 5730...) (fig. 6)

3. CONCLUSIÓ

Tot i que era necessari passar per tedioses -però d'altra banda inevitables- disquisicions de caire formal, ara cal recapitular. En virtut de tot el que ha estat plantejat fins aquí, crec que ha de qüestionar-se l'absolut protagonisme que s'atribueix a l'*scriptorium* de Ripoll en el terreny de la il·lustració, i no pas en una època en què aquest sembla haver estat indis-

principis del XII, realitzat a Moissac (Paris, Bibliothèque Nationale, lat. 2154, fol. 55v) (*vid. ibid.*, p. 4). Alguns altres indicis i obres procedents de Moissac (que tractaré en un altre estudi) indiquen que hi hagué contactes en el terreny de la il·lustració entre els escriptors de l'abadia llenguadociana i de la seu gironina.

⁵²És obligat en aquest punt citar les aportacions d'Anscari MUNDÓ (*Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'Est des Pyrénées du Xe au XIIe siècle*) i Joan AINAUD DE LASARTE (*Moissac et les monastères catalans, de la fin du Xe au début du XIIe siècle*) al Col·loqui Internacional de Moissac del maig del 1963: *Moissac et l'Occident au XIe siècle. Actes du Colloque International de Moissac*, Ed. Privat, Toulouse, 1964, pp. 229-251 i 545-549 respectivament [també publicades a "Annales du Midi" 75, núm. 64 (oct. 1963)].

⁵³M.E. IBARBURU (*Expositio*, p. 330), descriu detalladament aquests recursos ornamentals. Els considera majoritàriament explicables a partir de la tradició ripollesa, qüestió que penso que es pot matisar, ja que tant pel què fa al traç com pel que fa al color, els lligams són majors amb inicials del Beatus de Torí que no pas amb les dels manuscrits ripollesos que s'esmenten en el citat estudi. D'altra banda, aquesta mateixa autora creu trobar afinitats amb els emprats a la portada ripollesa, no tan sols en els motius ornamentals de caire vegetal (que no neguem) sinó també en el tipus de plecs de les vestimentes dels personatges, qüestió, em penso, molt menys convincent.

tible, sinó en els anys posteriors a la mort d'Oliba. I aleshores considerar l'empenta que pot tenir un taller com el de Girona a l'entorn del 1100, quan és capaç d'il·lustrar una obra com el Beatus de Torí. L'existència d'obres com l'Evangeliari de Cuixà, l'Homiliari "de Beda" i la il·lustració de la Bfblia de Rodes, culminada fora de Ripoll, aconsellen, com ja s'indicava a les primeres pàgines de l'estudi, decantar el protagonisme cap a d'altres indrets.

La intenció no és tant provar que el Vat. Lat. 5730 no és ripollès com qüestionar aquest origen. Perquè, al cap i a la fi, la mobilitat dels llibres, dels copistes i dels il·lustradors poden fins i tot convertir, de vegades, en absurdes consideracions d'aquesta mena⁵⁴. Si de cas, quines serien les alternatives a Ripoll? L'interès, però també algun indici, apuntaven a Girona, com ja s'ha dit. Però de moment no es pot assegurar, encara que el context de les imatges del comentari paulí porta cap a uns altres àmbits que no són Ripoll (Girona, Rodes i, si és que l'Evangeliari que en porta el nom s'hi va il·lustrar, Cuixà). L'escriptori de la catedral de Girona devia ser, si no el més important, sí un dels més significatius i actius del pas del segle XI al XII, i durant unes dècades d'aquesta centúria⁵⁵. També és possible que hi anessin i s'hi incorporessin escribes i il·lustradors ripollesos. S'està estudiant la tasca dels cal·lígrafs que hi treballaren⁵⁶. Els resultats poden contribuir a confirmar o desmentir hipòtesis relatives a la il·lustració. I, viceversa, possiblement l'estudi del capítol artístic dels manuscrits gironins pot complementar-se amb el de caire codicològic i paleogràfic⁵⁷.

⁵⁴No fa gaire A.M. Mundó escrivia sobre "la mobilitat dels models textuais i artístics, com també de copistes i il·luminadors, més enllà de la cadira de l'escriptori que se'ls assigna sovint." (*La cultura artística*, p. 145)

⁵⁵Sobre el tema, són fonamentals els treballs de Lluís BATLLE I PRATS, sobretot els recollits a *La cultura a Girona de l'Edat Mitjana al Renaixement*, CSIC-Diputació Provincial de Girona (Col. "Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins", 7), Girona, 1979. Puntualitzacions més recents a l'estudi ja tants cops citat d'A.M. MUNDÓ, *La cultura artística*, pp. 141-147.

⁵⁶És Mn. Gabriel Roura, cap de l'Arxiu Episcopal de Girona, qui està ultimant la seva tesi doctoral sobre el tema.

⁵⁷Crec molt interessant el fet que un manuscrit que des de sempre s'havia considerat vigatà hagi estat recentment adscrit al taller de Girona. Es tracta del *Missale Parvum* (MEV, ms. 71). Vegeu respecte d'això, M. dels S. GROS I PUJOL, *Museu Episcopal*, núm. 16, p. 27. A l'estudi que l'havia precedit encara es considerava produït a Vic (vid. Rosa ALCÓY I PEDRÓS, *Missale Parvum. Textus Quatuor Evangeliarum*, a *Osona II* ("Catalunya Romànica" III), Barcelona, 1986, pp. 772-775).

En cas de ser realment ripollès el Vat. lat. 5730, quedaria clar un lligam prou directe entre els tallers de Ripoll i Girona, ateses les innegables concomitàncies existents entre el manuscrit que ens ocupa i el Beatus, còdex d'altra banda de cronologia molt afí: tothom accepta una data dins la primera meitat del XII per a l'*Expositio* de la Vaticana. El Beatus, en canvi, sol situar-se prop del 1100, tot i que probablement se l'ha d'endinsar al primer quart del segle XII⁵⁸.

D'allò que no tinc cap dubte és de l'estretíssima relació existent entre el Vat. lat. 5730 i l'Evangeliari de Cuixà, que crec demostrada. Això ens guia de nou fora de Ripoll i aporta noves dades a l'estudi d'aquest darrer manuscrit, que sembla la frontissa que permet d'interrelacionar diferents obres: ofereix contactes amb el Vat. lat. 5730, amb l'Homiliari de Sant Fèlix de Girona, amb el Beatus de Torí, amb els dos darrers volums de la Bíblia de Rodes i, potser, amb obres llemosines i d'altres de realitzades a Cîteaux.

Quant al Paris 794, s'hauria d'establir quin tipus de relació l'emparenta amb el Vat. 5730, un cop admeses les similituds en les il·lustracions. Si el Paris 794 fos -penso que improbablement- un manuscrit català, contribuiria a engrossir un catàleg no gaire ampli, al qual sempre convé una nova atribució. En el cas que fos italià, s'hauria d'entendre com la interpretació, possiblement, de models procedents de França, la qual cosa explicaria algunes solucions coincidents amb les de manuscrits catalans que també haguessin estat receptors de fórmules ultrapirinenques; si és del *midi* francès, reforçarà uns lligams que ja s'han revelat evidents en d'altres casos (i que pensem que s'han de definir i concretar, a través d'obres sortides de centres com Cîteaux, Llemotges o Moissac). Recordant la mobilitat tant dels còdexs com dels seus artífexs, M. Mundó aconsellava "no excloure cap hipòtesi raonable, fins i tot la de creure que el ms. Vat. 5730 i el Breviari Ripollès de París, 742, foren escrits per monjos de Sant Víctor de Marsella nouvinguts a reforçar la comunitat de Ripoll i que, en canvi, un ripollès tradicional anés a decorar el *Beatus* romànic de Girona." Hi estic ben d'acord exceptuant el fet de qualificar de "ripollès tradicional" aquell qui il·lustrà el Beatus de Torí. A banda de que hi treballa més d'un miniaturista, les il·lustracions d'aquest còdex tenen més relació amb obres no ripolleses

⁵⁸Cf. J. YARZA, *La miniatura romànica*, p. 22 i *Beat de Torí*, a *Catalunya medieval* (op. cit.), p. 83. També ho afirma així, pel que fa a l'escriptura, A.M. MUNDÓ (*La cultura artística*, p. 145).

que no pas amb les sortides d'aquell *scriptorium*. I si el Vat. 5730 fos obra de marselesos, aleshores la relació del Beatus amb una tradició ripollesa d'il·lustració s'esvairia pràcticament del tot⁵⁹.

RÉSUMÉ

La Bibliothèque Vaticane garde, sous la signature Vat. lat. 5730, un manuscrit roman enluminé du premier quart du XII^e siècle et de provenance catalane qui contient le commentaire de Florus de Lyon aux épîtres de Saint Paul. On considère qu'il fut copié et enluminé à l'abbaye de Santa Maria de Ripoll en référence au document du roy Lothaire (982) copié sur le dernier folio. Cette étude analyse les rapports existant entre les illustrations du Vat. 5730 et celles d'autres manuscrits romans catalans, comme le Beatus de Turin et, surtout ces de l'évangélaire de Cuixà (Perpignan, Bibliothèque Municipale, ms. 1) avec lesquelles les rapports sont plus étroits. Aucun de ces manuscrits n'ayant été illustré à Ripoll, on suggère que peut-être le Vat. 5730 ait pu être exécuté dans un autre *scriptorium* catalan (Girona?) et transféré après à Ripoll où le document a pu y être ajouté. Des rapports avec les manuscrits étrangers -l'un d'eux (Paris, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 794) peut-être italien, et d'autres enluminés à Cîteaux au commencement du XII^e siècle- sont aussi considérés.

SUMMARY

The Vatican Library keeps, under signature Vat. lat. 5730, a Catalan romanesque illustrated manuscript from the first quarter of XIIth century containing an *Expositio* on the pauline epistles by Florus of Lyon. It's considered that the manuscript was copied and illustrated in the abbey of Santa Maria de Ripoll, because of a document of king Lothair (982) in favour of this monastery copied on the last folio. This study analyzes the

⁵⁹*La cultura artística*, p. 145.

relationship between the Vat. 5730 illustrations and those of other catalan romanesque manuscripts, such as the Turin Beatus and, specially, the Cuixà Gospel book (Perpinyà, Bibliothèque Municipale, ms. 1) with which analogies are closer. As none of them has been illustrated in Ripoll, it is suggested that perhaps Vat. 5730 could have been produced in other catalan *scriptorium* (Girona?) and then removed to Ripoll, where the document could have been added. Relationships with foreign manuscripts -one of them (Paris, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 794) perhaps italian, and others illustrated in Cîteaux at the beginning of the XIIth century-, are also considered.